

ПОРОДЖУВАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ І СИСТЕМНІ ВИЯВИ ПРІЗВИСЬК ДИТЯЧОГО ТОВАРИСТВА

Прізвиська становлять один із найпомітніших пластів українського ономастикону. Основні аспекти їхнього дослідження зводяться до історії-етимології і територіальних особливостей прізвиськ. Поза увагою дослідників залишається творення й функціонування прізвиськ як деякої іменувальної системи окремого соціуму. Метою цієї статті є виявлення й оприявлення ситемопороджувальних можливостей українських прізвиськ; джерелом дослідження є прізвиська вихованців дитячого будинку. Аналіз фактичного матеріалу уможливив висновок про дитячі прізвиська як іменувально-функціонувальну систему, оприявлену прізвиськовими парами, прізвиськовими кільцями, прізвиськовими ланцюжками й прізвиськовими гніздами.

Ключові слова: антропонімія, мотивація, прізвисько, прізвиськове гніздо, прізвиськове кільце, прізвиськовий ланцюжок, ступінь похідності, тип номінування

Нелюба А. Н. Системообразующие возможности и проявления прозвищ детского коллектива. *Прозвища есть одним из приметных пластов украинских имен собственных. Основные аспекты их исследования сводятся к истории-этимологии и территориальным особенностям прозвищ. Без внимания исследователей остается образование и функционирование прозвищ как некоторой номинативной системы отдельного социума. Целью этой статьи есть выявление и реализация системопроизводящих возможностей украинских прозвищ; материалом исследования стали прозвища воспитанников детского дома. Анализ фактического материала сделал возможным вывод о детских прозвищах как номинативно-функциональной системе, которая реализована в прозвищных парах, прозвищных кольцах и цепочках, прозвищных гнездах.*

Ключевые слова: антропонимия, мотивация, прозвищная пара, прозвищное гнездо, прозвищное кольцо и цепочка, степень производности, тип номинации.

Nelyuba A. N. System-Formative Features and Demonstration of Children's Collective Nicknames. *Nicknames are the noticeable formation of Ukrainian proper names. The main aspects of their study summarize the history, etymology and territorial peculiarities of nicknames. The formation and functioning of separate nicknames in society is left without researchers' attention as a nominative system. The purpose of this article is the identification and realization of system-formative opportunities of Ukrainian nicknames; the nicknames in an orphanage are put at the study base, namely the origin of the secondary-formed nicknames are made from other nicknames. The analysis of the factual material made it possible to make a conclusion about children nicknames as a nominative-functional system, which is implemented in the hierarchy of the interrelated components: nickname pairs, nickname rings, nickname chains, nickname nests. The base for the formation of these and other system elements has been generated by the nickname of different (often unexpected) associations and connotations, the desire to improve the existing names in accordance with the communication requirements, sometimes a word game. In this regard, the high frequency of use of different metonymic and truncation of the existing names (words and phrases) was proved.*

Keywords: anthroponymy, motivation, nickname pair, nickname nest, nickname ring, derivation degree, type of nomination.

Як свідчить аналіз теоретичних і лексикографічних праць, в українській ономастиці дослідження прізвиськ здійснено у двох основних аспектах: 1) історія самих прізвиськ у загальноантропонімному контексті [1; 2; 5]; 2) прізвиська українських історичних територій (земель) [3; 8].

Прізвиськові лексикографічні праці свідчать про перевагу саме територіального принципу збирання й фіксування матеріалу [4; 6; 7; 9].

У великому масиві відповідної наукової літератури не знайшов більш-менш ґрунтовних спостережень про системопороджувальні можливості й властивості самого прізвиська, про конкретні вияви й наслідки зазначених можливостей. Причини такого можна назвати лише з деякою долею припущення:

1) або таких виявів-з'язків *не існувало й не існує* в іменуванні досліджених і досліджуваних територій і соціумів;

2) або під час збирання й лексикографування матеріалу відповідні зв'язки між прізвиськами *зігноровано, не відображено* (збирачі не звертали увагу реципієнтів на зазначений аспект);

3) або відтворення самих зв'язків через затемнення мотивації між окремими прізвиськами, через втрату спорідненості між ними *унеможливлено* тощо.

Метою цієї статті є виявлення й оприявлення системопороджувальних можливостей українських прізвиськ; джерелом дослідження стали прізвиська вихованців відносно маленького закритого дитячого товариства: ідеться про Михайлівський дитячий будинок Диканського району на Полтавщині, що діяв до середини 70-х років минулого століття.

Передусім побіжно зауважу загальні постулати, що лягли в основу цього дослідження.

1. Поява прізвиськ і їхнє функціонування мають загальні принципи і властивості для всієї національної території. Проте конкретне втілення й реалізація таких принципів у найрізноманітніших виявах, деталях і нюансах відбувається в окремих спільнотах (родинних, територіальних, сільських чи міських, виробничих тощо). Система (сукупність) прізвиськ окремої спільноти як явище з його мотивами-прецедентами, умовами появи й використання, ієрархією і взаємодією елементів є позначником (ідентифікатором) окремої спільноти і не повторюється в інших спільнотах — отже, є унікальним явищем. За такою ознакою прізвисько водночас можна (й необхідно) трактувати як обов'язковий елемент територіального, соціального чи професійного діалектів.

2. На відміну від дорослих співтовариств, у дитячому товаристві прізвисько є *обов'язковим* позначником. Якщо в дитини немає прізвиська, то це швидше *виняток* із правила. Такий виняток може свідчити лише про специфіку й умови зростання дитини: або ж дитина виростала окремо від ровесників, або ж мала специфічний статус у дитячому колективі — так званий статус нульового діапазону в соціометричних дослідженнях психологів. При цьому інтенсивність появи й функціонування прізвиськ зумовлена низкою взаємопов'язаних зовнішніх (об'єктивних) і внутрішніх (суб'єктивних) чинників; жодне з прізвиськ цього товариства не є випадковим — завжди вмотивовано соціально й обов'язково має суто мовну мотивацію.

3. З огляду на наявність в особи чотирьох імен (ім'я, ім'я по батькові, прізвище, прізвисько) за своїми загальносоціальними функціями й

значущістю прізвисько з-поміж них є додатковим і необов'язковим – ідентифікація особи ґрунтується на трьох перших назвах; з огляду на життєдіяльність окремого товариства й умови його існування прізвисько набуває протилежних ознак – є основним, а інколи і єдиним засобом називання-визначення-ідентифікації особи. Мабуть, саме тому прізвиська були чи не єдиним засобом виявлення мовної творчості дитини без втручання і настанов дорослих, були одним із помітних засобів визначення місця і статусу окремого вихованця в товаристві.

Як показує фактичний матеріал й історія застосування прізвиськ, здебільшого прізвиська цього товариства виконували різні функції:

- комунікативну,
- заміщувально-ідентифікаційну,
- функцію *обр зи*.

– диференційну функцію як супровідну, додаткову до попередніх – з метою розрізнити двох осіб шляхом уникнення однакових чи подібних прецедентів прізвиськотворення.

Крім названих, у цьому товаристві прізвисько часто виконувало й не усвідомлювану вихованцями функцію: воно ставало психотерапевтичним засобом зняття агресії – уникнення з'ясування стосунків фізичним засобами (особливо між рівними силою вихованцями).

Прізвиськотворення в цьому дитячому колективі загалом відповідало загальноукраїнським правилам, проте відрізнялося конкретними способами й моделями втілення, їхньою продуктивністю й особливостями використання, різноманітністю мотиваційних приводів до називання, ґрунтувалося на найрізноманітніших, інколи й найнесподіваніших асоціаціях і конотаціях.

Особливо виділяються прізвиська цього товариства своїми системотвірними й системопороджувальними можливостями. Зауважу, що в цьому разі йдеться про прізвиська вторинного походження: їх утворено не від безпосереднього прецедента-мотиватора, а від іншого прізвиська, пов'язаного з тим прецедентом-мотиватором, – йдеться про *відпрізвиськові прізвиська*.

Системопороджувальність як явище, його підґрунтя й природа в цьому дитячому товаристві мали свою специфіку: 1) з-поміж наявних в українській мові типів номінування в прізвиськотворенні цього товариства задіяно словотвірний, синтаксичний і семантичний способи (разовими зразками представлено абро-ідеографічне позначення й звукові метаморфози); 2) на словотвірному рівні системність оприявлена через послідовне використання прізвиськових формантів; на синтаксичному рівні – послідовністю використання утинання словосполучень; 3) найбільші системопороджувальні можливості закладено й зреалізовано через семантичну номінацію (особливо через один із її способів – метонімічне перенесення).

Загалом породжувальні властивості досліджуваних прізвиськ втілено в чотирих найзагальніших виявах.

1. Прізвиськові пари

З-поміж прізвиськ цього товариства кількісно виділяються прізвиська семантичного типу номінування. Твірні номени прізвиськ цього типу

номінації в той чи той спосіб обов'язково фіксують мотив-прецедент появи самого прізвиська. Мабуть, саме тому й прізвиська зберігають чи відтворюють лексико-семантичні зв'язки своїх мотиваторів – загальних чи власних назв. Названа особливість позначилася на існуванні (дії) прізвиськової закономірності – *заповнення асоціативних пар (рядів)*. За видільними ознаками такі пари можна розділити на дві великі групи:

1) *за статусом асоціативної пари*, її поширеністю і функціонуванням:
 а) прізвиська є виявом відтворення (заповнення) загальнонаціональних асоціативних пар – породження прізвиськом асоціативного відповідника (відповідників), традиційного, характерного для української ментальності загалом (*Тхір* → *Курка*, *Кінь* → *Кобила*, *Глушпека* → *Тетеря*, *Ворона* → *Сир*);

б) прізвиська є виявом відтворення (заповнення) асоціативних пар – породження прізвиськом асоціативного відповідника (відповідників), при-таманних тільки цьому товариству (*Сметана* → *Вайс*, *Нога* → *Тітка*, *Пеньок* → *Пуп*, *Організм* → *Бзделік*);

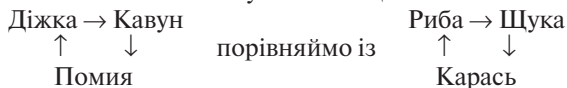
2) *асоціативність за лексико-семантичним зв'язком* між складниками пари – на підставі цього критерію виділяємо низку асоціативних пар: антонімічні (*Курка* – *Кібець*), синонімічні (*Варення* – *Повидло*, *Ротяка* – *Крокодил*), серед яких за критерієм мовного походження назв помітними є пари своє-своє (*Черкес* – *Буян*), своє-чуже (*Панчоха* – *Штрумф*), чуже-своє (*Шушара* – *Пацюк*), родо-видові (*Риба* – *Карась*).

Переважно такі явища втілено у двокомпонентних ланцюжках різної структури із використанням різних типів і способів номінування (*Цумадан* → *Цума*, *Забел На Гелку* → *Забел/Гелка*).

Аналіз словників і довідників прізвиськ свідчить про малопродуктивність таких моделей творення (*прізвисько* → *прізвисько*) у загальнонаціональній (потериторіальній) практиці. У товаристві вихованців, навпроти, є явищем високопродуктивним.

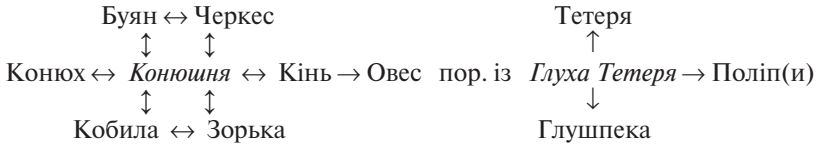
2. Прізвиськові кільця і ланцюжки

У реєстрі аналізованих відапелятивних прізвиськ наявні такі, що з'явилися *водночас*: кожне з них є окремим прізвиськом, але в сукупності вони становлять деяку єдність. Наприклад, прізвиська *Діжка*, *Кавун*, *Помя* мотиваційно між собою ніби не пов'язані, хоча й стосуються однієї події (хлопця спіймали на тому, що він діставав із помийної діжки солених кавуни). Кожне із прізвиськ мотивоване відповідним 'атрибутом' прецедентної події, разом вони становлять ніби замкнуте мотиваційне коло:

До прізвиськових кілець можна зарахувати й однотематичні прізвиська *різного часу* появи. У такому разі можна визначити прізвисько – центр кільця, яке започаткувало його, й прізвиська вторинного походження, які утворили самі кільця. Яскравим прикладом тому є набір прізвиськ одного вихованця, пов'язаних між собою однією 'кінською тематикою': *Буян*, *Зоряка*, *Кінь*, *Кобила*, *Конюх*, *Конюшня*, *Овес*, *Черкес*. У такому разі можемо

лише припустити, що вихідним (первісним) прізвиськом з-поміж них було *Конюшня* (саме там завжди шукали хлопця), а всі інші він отримав як своєрідний обов'язковий набір атрибутів, пов'язаних із конюшнею. Ось чому схематичне зображення зазначених зв'язків матиме такий вигляд: у центрі вихідне прізвисько, від нього по різні сторони знаходяться інші взаємомотивовані прізвиська:

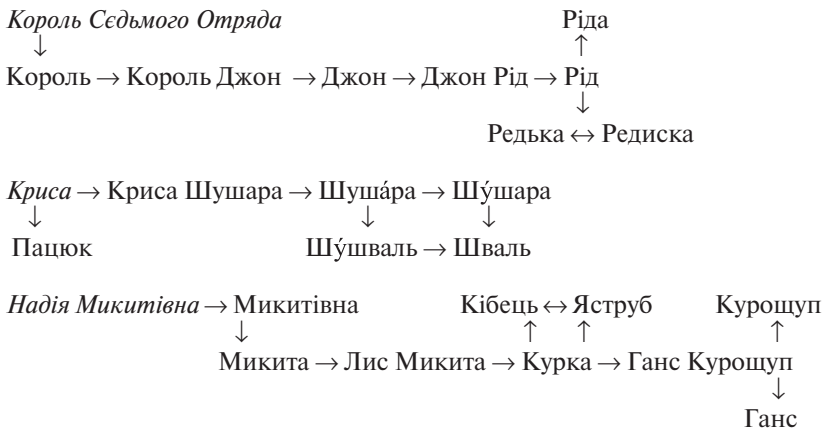
Чимось подібною до появи прізвиськових кілець є поява *прізвиськових ланцюжків*. Проте вони мають лінійну структуру: від первісного прізвиська утворено нове, від нього інше тощо. У сукупності вони витворюють своєрідний мотиваційний ланцюжок:

Туниця → *Пень/Пеньок* → *Пуп Землі* → *Пуп/Пупок*
 Сергій Семенович (справжнє ім'я) → *Семен* → *Семен Палій* → *Палій*
Ковбаса → *Келбас* → *Келбас-Белбас* → *Белбас*

Сукупність прізвиськових пар і ланцюжків можуть витворювати прізвиськове гніздо.

3. Прізвиськове гніздо

Початком для такого гнізда є прізвисько, безпосереднім прецедентом-причиною появи якого стала визначальна ознака, властивість чи подія (далі таке ім'я виділено курсивом).

У цьому разі постають не-риторичні запитання зразка: як *Король Седьмого Отряда* родив *Редиску*? як *Надія Микитівна* стала *Гансом*? ...

Становлення й поповнення гнізд відбувається за унікальним сюжетом: в основному він має лінійну будову послідовності появи прізвиськ із окремими відгалуженнями; сценарій цього сюжету не розписано заздалегідь, поява

складників не визначена часом, автором кожної сюжетної лінії виступає новий творець. Звідси й наявність найрізноманітніших мотиваційних зв'язків між прізвиськами гнізда, використання різних типів і способів творення, поява різнофункційних складників. Як наслідок — без знання 'історії' гнізда не можна встановити мотивів появи його складників і зв'язків між ними. До того ж кожен зі складників гнізда мав різне функційне навантаження, сама значущість як визначальна ознака того чи того складника не була сталою; кожен складник гнізда відрізнявся від інших сталістю-плинністю й частотністю використання, закріпленістю за обставинами спілкування, метою використання.

Думаю, якби перебування вихованців у дитячому будинку було подовжено, то сюжет прізвиськового гнізда виявив би ще одну особливість — його *незавершеність, безкінечність* (а прізвиськотворчість мала би три стадії: дитяча-підліткова-юнацька).

У зв'язку з названими та іншими системно-мотиваційними особливостями необхідно говорити про прізвиська різного ступеня похідності й відповідно за такою ознакою виділяти їхні різновиди:

1) прізвиська *первісного (первинного)* походження утворено від будь-якої ознаки загальної чи власної назви — видільна ознака, подія, ім'я, які ставали безпосереднім мотивом появи прізвиська (прізвище *Сидоренко* → *Сидорова Коза*, прізвище *Стрюк* → *Горох*, ім'я *Патріс* → *Патрон, Пуголовок*); інша їхня назва — прізвиська першого ступеня похідності;

2) основою для творення прізвиськ *вторинного* (другого ступеня) походження ставали наявні прізвиська; безпосереднім мотивом появи таких прізвиськ в основному були асоціації, пов'язані з первісним прізвиськом (*Нога* → *Фус, Біцепс* → *Трицепс, Десятка* → *Червонець*) чи 'удосконалена' через різні операції форма наявного прізвиська (*Сидорова Коза* → *Коза, Фаза* → *ФІП, Феська* → *Фесья*).

Залежно від віддаленості вторинного прізвиська від первісного можна виділяти прізвиська другого, третього (і далі) ступенів похідності: у наявній картотеці найвіддаленішими є прізвиська *Ганс* (восьмий ступінь похідності) і *Редиска, Ріда* (сьомий ступінь похідності). У таких ланцюжках поява прізвиськ ґрунтувалася як на асоціативних зв'язках, так і на необхідності функційного, значенневого чи формального 'удосконалення' наявного прізвиська (див. приклади вище).

Процеси появи і функціонування прізвиськ цього товариства відрізнялися неабиякою плинністю-мінливістю (навіть у межах окремої релевантної для вихованців групи) як щодо їхньої появи й видозміни, так і щодо безпосереднього функціонування. Поруч існували прізвиська, які свідчили і про тяглість цієї системи. У силу своїх виражальних можливостей (здебільшого через високий рівень виявлюваного негативізму), прізвисько могли унеможливити появу інших прізвиськ чи їхніх варіантів — тобто ставало стримувачем-обмежувачем подальшого поповнення прізвиськових ланцюжків чи гнізд; якщо у вихованця й з'являлося якесь інше прізвисько, то швидко зникало, затьмарюване наявним. Таку сталість й актуальність зберігали і

прізвиська, носії яких самі були “невиразними, сіренькими, непримітними” в цьому товаристві.

Побіжні порівняння описаних прізвиськових процесів із аналогійними в сучасних дитячих колективах свідчать як про збіднення “набору” прізвиськ, так і про звуження самої дитячої прізвиськотворчості, її водноманітнення. У зв’язку з цим можна назвати найзагальніші причини зазначеного стану:

1) у сучасному класичному (традиційному) дитячому об’єднанні, групі, класі наявна більша кількість мікрогруп, обмежених (відмежованих від інших) спільною діяльністю, інтересами й можливостями; самі дитячі інтереси стали ‘дрібнішими’;

2) значно зменшилася кількість різновидів спільної діяльності дітей (й особливо ігрової).

Проте ретельне дослідження цих процесів, їхніх наслідків не належить до завдань цієї праці.

На відміну від загальноприйнятого й небезпідставного уявлення про прізвиська як про якийсь негатив (мовний, етичний, поведінковий), у цьому товаристві прізвиська мали дещо інший статус: були виявом колективних й індивідуальних цінностей, естетичних смаків і вподобань, дозволів і заборон, виявом світосприймання й світовідчуття; вони були частиною цілісних уявлень вихованців про світопорядок. Такі та інші особливості прізвиськ дитячого товариства можуть стати основою для різноаспектних досліджень у галузі педагогіки, дитячої психології, етикету, соціолінгвістики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Демчук М. О. Слов’янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст. / М. О. Демчук. – К., 1988. – 169 с.
2. Керста Р. Й. Українська антропонімія XVI ст.: Чоловічі іменування / Р. Й. Керста. – К.: Наукова думка, 1984. – 152 с.
3. Наливайко М. Я. Неофіційна антропонімія Львівщини / М. Я. Наливайко. Дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук. – К., 2011.
4. Словник прізвиськ Північно-Західної України. У 3-х т. – Т.1: А-И / Упор. Г. Аркушин. – Луцьк: Вежа, 2009. – 412 с.
5. Худаш М. Л. 3 історії української антропонімії / М. Л. Худаш. – К.: Наукова думка, 1977. – 236 с.
6. Чабаненко В. Словник прізвиськ нижньої Наддніпрянщини. Словник. – Кн. 1 / В. Чабаненко. – Запоріжжя: ЗНУ, 2005. – 262 с.
7. Чабаненко В. Словник прізвиськ нижньої Наддніпрянщини. Словник. – Кн. 2 / В. Чабаненко. – Запоріжжя: ЗНУ, 2005. – 232 с.
8. Чучка П. Антропонімія Закарпаття. Монографія / П. Чучка. – Ужгород, 2008. – 671 с.
9. Шульська Н. Словник прізвиськ жителів межиріччя Стиру та Горині / Н. Шульська. – Луцьк, 2008. – 164 с.

Нелюба Анатолій Миколайович – доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри української мови, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. Україна, 61022, м. Харків, площа Свободи, 4.

E-mail: anatoliy_nelyuba@ukr.net

tel: +380508861186

<http://orcid.org/0000-0002-9509-9597>

Nelyuba Anatoliy Mykolajovych – Doctor in Philology, Associate Professor, Professor at the Ukrainian Language Department, V.N. Karazin Kharkiv National University. Ukraine, 61022, Kharkiv, Svobody Sq., 4.